

Arşa degen dessanym bar

Category: Goşgular, Kitapcy, Magtymgulyny öwreniş, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Arşa degen dessanym bar ARŞA DEGEN DESSANYM BAR

Türkmen halkynyň taryhy gadymyýetiň çuňluklaryndan umyt bilen bize bakyp ýatyr. Şol umydy ödemek golýazma mirasyny öwrenýän adamlaryň borjy.

1998-nji ýylda Milli golýazmalar institutynda «Türkmen golýazma mirasy we Garaşsyzlyk» temasyna bagyşlanyp, Halkara ylmy konferensiýa geçirilipdi. Şol konferensiýa daşary ýurtly alymlaryň hem birnäçesi gatnaşypdy. Konferensiýada angliýaly magtymgulyşynas, doktor Ýusup AZMUN «Magtymgulynyň Britan muzeýindäki golýazmasy» diýen gyzykly çykyşy köpleriň ünsüni özüne çekipdi.

Alysdaky ýat döwletiň muzeýinda lowurdap duran bu golýazma bize şol wagta çenli elýeterli däldi. Indi bolsa tüýs türkmen alymy golýazmanyň ähli meselelerini ilik-düwme edip, türkmen ylmy jemgyýetçiligine jikme-jikligine ýetiripdi.

www.kitapcy.ga saýty hem öz gezeginde bu makalany ilkinji gezek internet okyjylarynyň dykgatyna ýetirýär.

* * *

Magtymgulynyň golýazmalaryny öwrenmek işi şu wagta çenli meniň bitiren işlerimiň özeni boldy, bitirjek işlerimiň hem maýasy boldy. Ýöne Magtymgulynyň mirasyny öwrenmek üçin üzülmejek ömür gerek. Men hem güýjümiň yetdiginden, gaýratymyň çatdygyndan bu *Beýik Adamyň* mirasyny öwrenýärim. Şahyra göz ýetirmek üçin onuň golýazma mirasyna ünsi güýçlendirmeli. Men hem häzirlikçe türkmen magtymgulyşynasalaryna elýeterli bolmadyk Magtymgulynyň Britan golýazmasy hakda käbir maglumatlary size ýerirýärim.

Şu wagta çenli Magtymgulynyň yüzlerçe golýazmasy milli golýazmalar institutyna, bir ýere jemlendi. Şahyryň goşgular

ýygýndysy başga-da köp ýerlerde GDA döwletlerinde, Eýranda, Owganystanda hem bar. 1924-nji ýylda Türkiýede Şeýh Muhsin-Fany Magtymgulyňyň goşgular ýygýndysyny çap eden bolsa-da, Türkiýede şahyryň golýazmasynyň bardygy hakda maglumat ýok. Ýewropa ýurtlarynda bolsa, biziň bilşimizçe, şahyryň diňe üç golýazmasy bar. Biri Budapeştda – Wamberiniň şu ýerden alyp giden golýazmasy, ýene biri Bremen kitaphanasyndaky golýazma, üçünjisi Britan muzeýindäki golýazma. Men bularyň üçüsini hem gözden geçirdim. Nusgalaryň üçüsi hem sowatsyz kätipler tarapyndan ýazylypdyr. Britan muzeýindäki golýazmanyň kimden haçan we näwagt alnandygy hakynda kitaphananyň maglumatlat katalogynda hiç bir habar ýok. Sebäbi, bu golýazma – muzeýiň işgärleri onçakly üns bermändirler. Diňe bu golýazmanyň XVIII asyryň ahyrynda, XIX asyryň başlarynda ýazylandygy hakda maglumat bar. Golýazma OR-11414 nomerde hasaba alnypdyr. Daşu kardon kagyz bilen jiltlenipdir. Sahaplary rus kagyzy. Kitabyň 1-nji sahypasynyň üstünde kirill haty bilen «ТАНЯ-НЕ ТАНЧИК» diýen ýazgy bar. Sahypanyň aşagragynda «Denisowdan 10-njy fewralda, 1934-nji ýylda satyn alyndy» diýlip ýazylypdyr. Soňraky sahypalarynyň birinde Muhammetgylyç Ownuk diýen ýazgy bar. Biziň pikirimizçe, bu kitaby Denisow – Muhammetgylyç Ownukdan alandyr. Muhammetgylyç Ownuk – Hazar ýakasynda ýaşayan Eýran türkmenleriniň ownuk-tumaç taýpasynyň wekili bolmaly. Onuň haýsy obadandygy belli bolmasa-da, Eýranda ownuklar Hazar ýakasyndaky Kümüşdepe, Başýuwusga, Süýjiwal obasynda ýaşaýarlar. Belki, kitabyň eýesi şol obalaryň birinde ýaşandyr. Hazarýaka türkmenleriniň bolsa ruslar bilen gämi arkalu aragatnaşyk saklandygyna taryh şaýat.

Golýazma «Turgul diýdiler» goşgusy bilen başlanýar, ýöne, «turgul» ýerine «turgun» diýip ýazylyp, soňraky bentlerdäki «gyl, gil» goşulmalaryna derek – «gyn-gin» goşulmalary ýazylypdyr. Umuman, Magtymgulyňyň golýazmalarynyň ählisi diýen ýaly «Turgul diýdiler» ýa-da «Ýa, Reb» bilen başlanýar. «Ýa, Reb» goşgusynyň soňunda Magtymgulyda şeýle setirler bar:

Magtymgulyny her zaman,
basdy bela, açdy zyban,

Eýlemesin her mük minan
mahrum dogadan ýa, Reb.

Şahyryň ýokardaky setirlerinden magny alsaň, bu goşgy kitabyň soňunda bolmaly. Çünki, döp bolşuna görä, şahyrlar we kätipler kitabyň soňunda özleri üçin doga edilmegini isleýärler. Ýene-de döp boýunça, käbir şahyrlar goşgularuny «Turgul diýdilerde» bolşy ýaly «Bir gije ýatyrday tünüň ýarynda» – ýagny «B» («bi») harpy bilen başlanyşy ýaly, «Ba i Bismilla bilen, «B» harpy bilen başlaýarlar. Munuň iň gowy mysalyny Möwla Jelaledin Rumynyň «Mesnewisiniň» birinji setiri bolan:

«Beşnow ez neu çun hekaýat mikuned»

– setirinde ýa-da Hoja Ahmet Ýasawynyň:

«Bismilla diýp beýan eýläp hikmet aýtsam,
Talyplarda dürü-göwher saçtym mana»

– setirinde hem, Ýunus Emrâniň iň gadymy goşgusy hasaplanýlýan bir şygrynda:

«Biz bu ýerden gider olduk»

– diýen başky setiri hem «Ba i Bismilla» bilen, «B» harpy bilen başlanýar. Şunuň üçin şahyryň golýazmalarynyň «Turgul diýdiler» diýen şygry bilen başlanmagy ýüregiňe jüňk bolýar. Britan muzeýindäki bu golýazmada Magtymgula degişli 180-den gowrak goşgy bar. Bu goşgularyň birnäçesiniň bentleri doly däl. Bu golýazmada başga golýazmalarda duş gelinmedik täze goşgular hem ýok. Ýöne bu nusgada käbir golýazmadaky nädogry ýazylan sözleriň dogry ýazylan ýerlerine duş gelseň bolýar. Mysal üçin, Magtymgulynyň bize mälim bolan goşgular ýygryndasynda duş gelýän:

Dürdür bu janyň lezzeti,
Saglyk anyň soltanydyr.

– diýen setir, Britan muzeýindäki nusgada:

Dertdir bu janyň zilleti
Saglyk anyň soltanydyr.

(77 a). – diýilýär.

«Zillet» – peslik diýmek bolup, dert – janyň pesligi, saglyk bolsa janyň soltany diýip magny taýdan dogry aňlatma emele gelýär. Ýa-da neşirlerdäki:

Pil hem durar baglasalar gyl bile

– diýen setir bu ýerde «gul» diýlip ýazylypdyr. Biz «gul» diýilse, dogry hasaplaýarys. Sebäbi, arapça gul diýmek – «zynjyr» diýmekligi aňladýar. Pil gyl bilen däl-de zynjyr (gul) bilen baglansa diýmeklik has dogry bolýar.

Köp nusgalardaky «Ýa, Züljelal» bu nusgada has dogry şekilde «Ýa, Zeljelal» (12 a) diýlipdir. Sebäbi, «Züljelalyň öňünde «ýa» (harfy nida) gelende arap diliniň kadasyna görä, yzyndan gelen harpyň herekesi «Fehta» bolýar, başgaça aýdanynda «ä» diýlip okalýar.

Namart kimdir biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr baş üstünde.
Azmaýyşlar kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde (18 a).

Bu bendiň ikinji setiriniň soňundaky «Baş üstünde» diýlip ýazylmagy kada we kapyýa, magny taýdan dogry bolýar. Neşirlerde we golýazmalarda bolsa, «Baş üstüne» diýlip ýalňyş ýazylypdyr.

Ýene bir goşguda:

Adam ogly özün bilmeý,
Gedem-gedem ädejek sen.
Eýjiň emrin düzetiýeý,
Öz köňlüňi güýdejek sen (126 a).

– diýen setirler bar. Bu ýerdäki «adajak» sözi neşirlerde «ädejek» şekilinde ýazylypdyr. Ýöne ähli golýazmalarda bu sözüň soňunda «kap» harpy bolup, dogry okajak bolsak, onda

«adajak» diýlip okalmaly.

Şonuň ýaly-da ýene-de bir şygryda:

Ummatynyň şapygy Magtymgulyň manzary,
Ol Muhammet Ahmedi nuhtary gördüm, şondadyr.

– diýen setir bar. Käbir ýerlerde «ummatyň şapygy» «Magtyngulyň manzary» diýlip ýazylandygyny gördüm. Bu, elbetde, hem many taýdan, hem kapyýa taýdan (neşirlerde «şapygy» sözünüň uly harp bilen ýazylandygy) şunuň ýaly nädogrulyklaryň netijesi bolmagy mümkin. «Şapyg» sözi «şepagatçy» diýmek. «Ummatynyň şapygy» diýmek-de, ummatynyň şepagatçysy diýmek. Bu ýerde şapygy mezhebu barada gürrüň gidenok.

Golýazmalar bilen dahylsyz hem bolsa, dilçi hökmünde häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan şepagat uýasy termini hakynda öz pikirimi beýan etmek isleýärim. Bu ýerdäki «şepagat» sözi belki «şypa»-dan düzülendir, belki-de, arap dilindäki «mähir», «rehim» manysynda ulanylýan «şepagat» sözünden alnandyr. Ýöne dogry türkmen dilinde ýazyljak bolsa, dilçi hökmünde aýtjak sözün; bu söz «şypa uýasy» bolmaly.

Ýene-de «Ölmesden burun» diýen şygryň bir bendinde:

Düz ýeriň gadryny bilgil, derýaga dolmasdan burun,
Gämide hüşgär oturgyl, girdaba dolmasdan burun.

Bu ýerdäki «dolmasdan burun» sözi – «dalmasdan burun» bolmaly. Sebäbi «dalmak» – «çümmek, batmak» diýen manyny berip, şygryň manysyna gabat gelýär.

Başga-da şahyryň «Ýaraşmaz» diýen şygrynda:

Hasnawyň kölüne dolmak ýaraşmaz –

diýen setirine çykgyt berlip, onuň başga bir wariantynyň-da bardygy aýdylýar. (Aşgabat-Baku, 1960 ý. Magtymgulyň saýlanan şygrylary, 413 sah.).

Ine, olar:

Humsuň ülkesine dolmak ýaraşmaz.

Ýene-de:

Hamsa ülkesine dilmek ýaraşmaz.

Men şu wariantlardan şeýle netijäni çykardym:

HAMSANYŇ kölünde dalmak ýaraşmaz.

Hamsa köli Eýranyň günbatarynda, häzirki döwürde Rумы́ya köli diýlip atlandyrylýar. Bu kölüň suwy duzlulygy sebäpli, oňa adam çümmeýär.

Towşan suwa dözmez, şor suwa harçeň,
Hamsanyň kölüne dalmak ýaraşmaz.

Şeýle düzedilse, magny taýdan ýerbe-ýer bolýar.

Bu golýazmada şunuň ýaly dogry, nädogry setirleri deňeşdirip, uly tekstli makala ýazsaň boljak.

Golýazmafa XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserleri hem bar. Gul Öweziň, Zahydynyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Bende Taganyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Talybynyň, umuman, 10-dan gowrak şahyryň şygrylary bar. Golýazma, biziň pikirimizçe, XIX asyryň ahyrynda ýa-da XX asyryň başlarynda ýazylandyr. Muňa tutarygymyz hem bar. Birinjiden, XIX asyryň ahyrlarynda ýazylan bir anonim şygyrda Gökdepe urşunda wepat bolan Kerimberdi işanyň agzalýar:

Kerimberdi işan-mollalar başy,
Işanlykda her kim etmez talaşy,
Molla Dostmuhammet, molalar başy,
Goltugynda kitap-kuran gelendir.

Ikinjiden, Türkmenistanyň Milli golýazmalar institutyndaky 7075-nji bukjada saklanylýan 1911-nji ýylda göçürilen bir nusga bilen Britan muzeýindäki nusga gaty meňzeş. Ähtimal, kätiplerem bir bolmaly. Ikisi-de sowatsyzlyk bilen göçürilipdir. Orfografik ýalňyşlyklar gaty köp. Sözlerde halk diliniň fonetikasy göz önünde tutulypdyr.

Umuman, bu nusgadan Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda saklanýar. Geljekde bu nusgalaryň tankydy teksti

düzüler we dogry wariantlary saýlanar.

Sözümiň soňunda Magtymgulynyň ýedinji arkasy Gara işanyň (merhum) beren maglumatyny ýatlatmak isleýärin. Gaty köp maglumatlary ýygnasa-da, halka ýetirip bilmedik Gara işanyň maglumatyna görä, Magtymgulynyň kitaplary we golýazmalary obasy we öýi talaň edilende äkidilipdir.

Kitap ýükli düýäniň aýagy taýyp Etrek derýasyna ýykylypdyr we kitaplary derýada akypdyr. Şondan soň şahyryň bir molla garyndaşy onuň goşgularyny göçüripdir. Ýöne bu goşgular ýygyndysy-da gowakda ýygnalanda ýangyn sebäpli ýanypdyr.

Ýöne, Gara işanyň maglumatlary bilen oňup oturman, biz ýene-de şahyryň golýazmalarynyň gözlegine çykmaly. Tapmaly, halkyň içinde golýazmanyň bardygyna men bütin durkum bilen ynanyryn. Belki, Hudaý!

Ýusup AZMUN,

Angliýaly türkmen, magtymgulyşynas. Magtymgulyny öwreniş